

Gálfi Emőke

Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése

Az önálló Erdélyi Fejedelemség létrejöttének a folyamatában az egyik legnagyobb horderejű esemény az 1556-ban végbement szekularizáció volt, amelynek következtében az egyházi javakat a kincstárhoz csatolták. Az egyházi birtokok kincstári tulajdonba kerülése megvetette a mindenkori fejedelmi birtok alapját, ugyanakkor megteremtette a valódi uralkodás lehetőségét is. 1542-ben az erdélyi püspök birtokait ugyan a királyné és fia udvarának eltartására rendelték a rendek, eladományozásukat azonban megtiltották,¹ és maguk a birtoktestek (a gyulafehérvári és gyalui) sem érték el a középkori püspöki birtok nagyságát,² hiszen a tasnádi és a zilahi püspöki uradalom nagy valószínűséggel nem került a királyné birtokába, hanem már kezdetől Fráter Györgyöt uralta.³ 1556-ban ez a helyzet megváltozott, az egyházi javak Erdélyben is tetemesek voltak, és átadásuk a mindenkori uralkodó kezébe valódi hatalmi alapot teremtett.

Gyulafehérvár tekintetében a szekularizáció gyökeres változásokhoz vezetett. A város 1609-ben emlegetett,⁴ Izabella királyné által adományozott, de előttünk ismeretlen státutumi is ebben az időben kellett hogy keletkezzenek. Gyulafehérvárnak a mindenkori erdélyi püspökök birtokában levő része, azaz maga a mezőváros a vásárhelyi országgyűlés határozata⁵ következtében már 1542 júniusától a királyné kezén volt, a káptalani városrész azonban, amely a várnegyednek mintegy felét és a Majornak nevezett, káptalani jobbágyok által lakott váralját foglalta magába, csupán 1556 végétől került a kincstár birtokába.⁶ Az egykori püspöki és káptalani városrészek egy kézbe kerülése mindenképp ezek jogi egyesítését jelentette. A bíró által vezetett püspöki mezőváros és a vélhetőleg 1556 előtt is kenéz által irányított

Gálfi Emőke (1972) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, galfie72@yahoo.com.

A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00157/14/2) támogatta.

¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (a továbbiakban EOE) 189.

² A királyné kezén levő birtokok nagyságára és részleges jövedelmükre lásd Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári udvarbírák és az általuk igazgatott uradalom a XVI. század közepén*. Megjelenés előtt = Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.

³ 1549-ből származó adatok szerint a tasnádi és a zilahi uradalom Fráter György kezén volt. Hegyi Géza: *A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban. = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 277. Kv. 2012. 106–107, 114.

⁴ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovács András. (Erdélyi történelmi adatok. VI. 2. Szerk. Jakó Zsigmond. Kv. 1998). (a továbbiakban GyfVJkv) 250.

⁵ EOE. I. 93. 189–190.

⁶ EOE. II. 64–65.

káptalani váralja,⁷ azaz Major ettől kezdve egyetlen főbíró hatásköre alá tartozott, jóllehet a kenéz a városvezetés alsóbb szintjén továbbra is a Major irányítója maradt.⁸

Ugyancsak erre az időpontra tehető a városi magisztrátust alkotó belső és külső tanács létszámának változása. A középkorban a városvezetést a bíró és négy esküdt, továbbá ismeretlen számú külső tanácsstag képviselte.⁹ A bírót Szent György-nap környékén választották, egy évig volt hivatalban,¹⁰ és nem ismeretes, hogy az első év letelte után újraválaszthatták-e vagy sem. 1556 után a magisztrátus létszáma hat esküdtre és 20 consulra nőtt,¹¹ akik élén a főbíró állt.¹² Jóllehet a teljes városvezetés összetételére csupán 1571-ből rendelkezünk adatokkal,¹³ a főbíró és hat esküdt személye ennél korábbról kimutatható.¹⁴ A bírót minden jel szerint év elején, januárban választották,¹⁵ és közvetlenül mandátuma lejárta után nem kaphatott új megbízatást. Arra viszont volt példa, hogy a városvezetés gondjaival jól megbirkózó előjárót évek múltán újraválasztották.¹⁶ Az is megfigyelhető, hogy a bíróságot viselt személyek több ízben is az esküdtek közül kerültek ki,¹⁷ és az év leforgása után a külső tanácsban, az ún. consulok között kaptak helyet.¹⁸ A városvezetéshez tartozó esküdtek egy részének és a főbírónak hivatalból jelen kellett lennie a város területén lévő ingatlanok iktatásánál,¹⁹ továbbá más természetű jogügyleteknél, pl. végrendeletek lejegyzésénél is.²⁰ A mezővárosi polgárok fellebbviteli fóruma a püspöki mezőváros korábbi mintájára a mindenkori gyulafehérvári udvarbíró széke lett.²¹

A városigazgatással kapcsolatban itt kell felhívunk a figyelmet arra a változásra, amely a város életének egyik meghatározó eseménye volt a 16. század közepén, és amelyre a forrásadottságok

⁷ A kenéz személyére viszonylag késői időpontból, csupán 1585-ből származik az első adatunk. Kovács András: *Gyulafehérvár; az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. = *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. (a továbbiakban Kovács: Fejedelmi udvar) 250, 258. 108. jegyzet.

⁸ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke. Kv. 2006. (a továbbiakban ErdKÁPJKv VIII. 1.) 875. sz.

⁹ Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, oklevelek tükrében*. Kéziratban levő doktori disszertáció és adattár. Bp. 2013. (A továbbiakban Lakatos: Hivatali írásbeliség) 62; A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (MOL DLDf) <http://www.arcanum.hu> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (a továbbiakban MNL OL). Diplomatikai Levéltár (A továbbiakban DL) 29326, 30476.

¹⁰ Lakatos: Hivatali írásbeliség. 48.

¹¹ MNL OL. F 4. Cista Comitatum (a továbbiakban F 4.) Comitatus Albensis Cista 4. Fasc. 5. Nr. 61.

¹² GyfVJKv. 250.

¹³ MNL OL. F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 61.

¹⁴ 1568-ra vonatkozólag: Béli cs lt. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében (a továbbiakban Kv.NLt.). nr. 89–128. nr. 101; Kv.NLt. Törzsgyűjtemény. 57 sz. 1569-re vonatkozólag: MNL OL F 3. Centuria (a továbbiakban F 3) D. 29; *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. Jakó Zsigmond. VII. 1.) Kolozsvár 2003. (a továbbiakban ErdKírv. VII. 1.) 96, 222. sz.

¹⁵ Igeni Gergely főbíró 1571. január 14-én már városvezetőként szerepel. MNL OL. F 3. D. 26.

¹⁶ 1575. április 5. MNL OL. F 3. H. 79.; 1568. november 27. Kv.NLt. Törzsgyűjtemény. 57 sz.

¹⁷ 1568. augusztus 24. Kv.NLt. Béli cs lt. nr. 89–128. nr. 101; 1570. április 3. MNL OL. F 3. Gyulay-Kuún cs lt. nr. 216.; MNL OL. F 3. D. 9. Nem rendelkezünk elegendő adattal arra nézve, hogy kijelenthesük: szabály volt-e az esküdtek közül választani a bírót.

¹⁸ MNL OL. F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 61.

¹⁹ Kv.NLt. Béli cs lt. nr. 89–128. nr. 101; MNLOL. F 3. D. 29; ErdKírv. VII. 1. 96. sz.

²⁰ MNLOL. F 3. I. 51.

²¹ GyfVJKv. 7.

töredékessége miatt eddig csak kevesen figyeltek.²² Vélhetőleg 1556-tól kezdve a város vezetésében a főbíró mellett jelentős szerepet kapott az ún. lippaiak bírása. Olyannyira, hogy a városi polgárok fellebbezési fórumaként működő udvarbíró ítélőszékének ülnökei között, amely ebben az időben kilenc tagból állt, a főbíró és két esküdt polgár mellett a lippaiak bírása is helyet kapott.²³

A szóban forgó személy a 16. század második felében felbukkanó városrész, a Lippa fertály vezetője volt, amelynek fő tengelye az ugyancsak ebben az időszakban felbukkanó Lippa utca lett. Az utca és a városrész neve is kizárólag Lippa (és Temesvár) 1552 nyarán történő feladásával és török általi elfoglalásával magyarázható. Ekkor ugyanis nagyszámú menekült zúdult be Erdélybe, akik közül sokan Gyulafehérváron és környékén telepedtek le. Az a tény, hogy a lippaiak Gyulafehérváron külön utcával rendelkeztek, rendezett betelepítésre utal, amely, úgy tűnik, Cserepvith/Cserepovics Miklós²⁴ rác főúr és talán Gianbattista Castaldo erdélyi helytartó nevéhez köthető.²⁵

Tekintettel a városi magisztrátus 1556. után végbemenő átszervezésére és Izabella királynénak, továbbá Szapolyai János királynak Lippa városához fűződő szoros kapcsolataira azonban talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a Lippa fertály bírása 1556 után került a város vezetői közé. Jóllehet az adatok soványsága óvatosságra int, mégis feltételezhető, hogy Gyulafehérvár 1556 után keletkező statútumai között a lippaiakra vonatkozó rendelkezések is születtek. Úgy tűnik, a lippaiak megtarthatták városi rendtartásuk és kiváltságaik egy részét, amelyet, mint ismeretes, 1529-ben kaptak Szapolyai Jánostól.²⁶ Erre utal részint a lippaiak, részint pedig Gyulafehérvár egészének egymástól eltérő bíróválasztási mechanizmusa. Gyulafehérvár 1556-tól kezdve, mint a fentiek során láttuk, évente választotta bíróját, és a bíró személye minden évben változott. A lippaiak esetében ez nem így történt, hiszen két egymást követő évben (1568, 1569) is ugyanaz a személy vezette a Lippa fertályt. Jóllehet Lippa város 16. század közepére vonatkozó oklevelei között nem rendelkezünk adattal két egymást követő évből a város bírójának személyére nézve, mégis az 1539-, 1542-, és 1544-es évekből származó oklevelekben szereplő egyazon bíró, nevezetesen Szabó István személye arra utal, hogy a lippaiaknál nem volt kötelező minden évben új bírót választani, és ezt a jogszokásukat Gyulafehérvárra való letelepedésük után is megtartották.²⁷

Izabella királyné visszatérte 1556-ban nem csupán a városrészek jogi egyesítését és a városigazgatás átszervezését jelentette. Gyulafehérvár gazdasági természetű privilégiumai sorába tartozott a város vásártartási joga. A „régí keresztény fejedelmek és királyok szabados

²² GyfVJkv. 12.

²³ A Lippa fertály nevű városrész kialakulására I. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári Lippa fertály és a lippai menekültek a 16. század közepén*. Megjelenés előtt álló tanulmány. (A továbbiakban: Gálfi: A gyulafehérvári Lippa-fertály)

²⁴ Tanácsúr (1556–1558), karánsebesi (1559) és lugosi bán (1558). Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 26; ErdKírkv. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3.) Kolozsvár 2005. (a továbbiakban ErdKírkv VII. 3.) 50. sz. 370.

²⁵ 1552. július 8. Monostor. Castaldo levele Miksa főhercegnek: Nicolaus Cheprevith mihi scribat circa duo Rascianorum millia cum uxoribus et familiis servasse et versus Lippam duxisse, ubi munitionem arcis non parum adiuvant, pro quibus petit aliquem locum in regno isto ubi habitare possunt. Haus-, Hof- und Statsarchiv. Hungarica. Fasc. 66. Konvolut A. f. 5. r. – Az adatot P. Kovács Klárának ezúton is köszönöm.

²⁶ ErdKápv. VIII. 1. 158. sz.

²⁷ Adrian Magina: *Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548)*. Banatica 23. (2013) 612–616.

és privilégiumos” oklevelei között „vásárról való levele” is volt a városnak.²⁸ Utóbbit 1597-ben és 1598-ban is említik Gyulafehérvár Városkönyvében²⁹ mint olyan féltve őrzött kincset, amelyet a mindenkori bíró a városi levéltárral egyetemben átvett hivatali elődjétől. A kiváltságlevél a levéltárral együtt 1599-ben pusztult el „az hajdúságh miá”, amikor az igen hosszú ideig, ismereteink szerint mintegy öt évig³⁰ tevékenykedő főbíró, Németi Mészáros Márton a sellenberki csatavesztés hírére elmenekítette Gyulafehérvárról Tótfaludra.³¹ A bírót, akit bizonyára rátermettsége miatt is választottak oly sokszor újra, még abban az évben felelősségre vonta a városi tanács, de az ekkor halálos ágyában fekvő, beteg Mészáros Márton, akit betegségén kívül bizonyára a várossal szembeni mulasztása is nyomasztott, már nem felelhetett tetteiért.³²

Az elpusztult kiváltságlevél a városi statútumokhoz hasonlóan Izabella királynétól származhatott, és rögzítenie kellett egyebek mellett a városi sokadalmak napjait. Ismereteink szerint a középkor folyamán Gyulafehérváron két sokadalmat tartottak.³³ Az egyiket május 8-án, azaz Szent Mihály arkangyal megjelenésének ünnepén,³⁴ a másikat talán augusztus 20-án (Stephani regis).³⁵

A 16. század második felében tartott gyulafehérvári évi vásárok hozzávetőleges számát egy 1572-ben, Heltai Gáspár műhelyében nyomtatott kalendáriumból tudjuk, amely *A sokadalmak* cím alatt felsorolja az 1573-ban tartandó erdélyi és partiumi ilyen jellegű vásárokat.³⁶ Minthogy a kalendáriumot 1572-ben nyomtatták, igen valószínűnek tartjuk, hogy a János Zsigmond fejedelem uralma, de vélhetőleg még azelőtt kialakult helyzetet tükrözi. Gyulafehérváron ebben az időben legalább három évi vásárt tartottak: az elsőt Szent Szaniszló ünnepén, május 8-án,³⁷ amely egybeesik Szent Mihály arkangyal megjelenésének ünnepével. Ebben az esetben tehát a középkori sokadalom továbbélésének vagyunk tanúi. Ugyanez talán elmondható a Szent Mihály-ünnepi, azaz szeptember 29-én tartott vásárról is,³⁸ jöllehet erre nézve nem rendelkezünk középkori forrásokkal, azonban a katedrális patrocíniuma arra enged következtetni, hogy ez a vásár is középkori gyökerekkel rendelkezett. Emellett szól az is, hogy az ugyancsak egyko-

²⁸ GyfVJkv. 38.

²⁹ GyfVJkv. 26–27.

³⁰ 1581, 1588, 1592, 1596 és 1599-ben viselte a főbíróiságot. ErdKÁPjvk. VIII. 1. 268. sz. GyfVJkv. 17, 20–21, 25, 27.

³¹ GyfVJkv. 38.

³² GyfVJkv. 39.

³³ Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2012. (a továbbiakban Weisz: *Vásárok*) 143.

³⁴ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (MOL DLDF) <http://www.arcanum.hu> MNL OL. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 253019.

³⁵ Az augusztus 20-án tartott gyulafehérvári évi vásár megléte kérdéses, ugyanis 1422-ben Álmosdi Csire Péter fiainak pocsaji officálisa, akit pocsaji jobbágyok a fehérvári Szent István-napi vásárra menet Gáborján közelében összeverték, nagy valószínűséggel nem Gyulafehérvárra, hanem Székesfehérvárra szándékozott eljutni. Emellett szól mind az útirány, mind Székesfehérvár augusztus 20-án tartott sokadalma. *Zsigmondkori oklevéltár IX. (1422)* Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2004. 1270. sz.; Weisz: *Vásárok*. 143. Utóbbi munka mindkét város esetében említi.

³⁶ Kalendárium az 1573. esztendőre Iacobeus Szaniszlótól. Régi Magyarországi Nyomatványok. I. Borsa Gedeon et alii. Bp. 1971. 315. sz.; Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I.* Bp. 1879. 93. sz. <http://dSPACE.bcucluj.ro/handle/123456789/26168> (a továbbiakban RMK I. 93.) Kiadása: Binder Pál: *Régi kalendáriumok az erdélyi és partiumi vásárokról, vagy sokadalmakról (1572–1676)*. = *Néprajzi Látóhatár* (II) 1993. 1–2. sz. 111 – 124.

³⁷ RMK I. 93. 11^v.

³⁸ RMK I. 93. 19^v.

ri püspöki birtoknak számító³⁹ Zilah és Krakkó mezőváros is ekkor tartotta egyik sokadalját.⁴⁰ A harmadik évi vásárt nagyescütörtökön tartották, amely 1573-ban március 18-ára esett.⁴¹ Itt említjük meg, hogy a 16. század második felében a vásárok rendjét felügyelő vásárbírónak⁴² befolyó összeg a várost illette, és nem az udvarbíró kezéhez folyt, azaz nem a fejedelmi udvartartás emésztette fel.⁴³

Ugyancsak a fenti forrásra támaszkodva összehasonlításképpen elmondható, hogy a gyulafehérvári uradalom területén található mezővárosok közül sokadalmai száma alapján csupán Enyed vetekedhetett Gyulafehérvár jelentőségével, hiszen Enyeden is három sokadalmat tartottak.⁴⁴ Az uradalom területén ezenkívül még Boroskrakkóban és Tövisen tartottak országos vásárt, előbbiben kétszer,⁴⁵ utóbbiban egyszer egy évben.⁴⁶ Az Erdélyi Fejedelemség területén fekvő többi várost véve összehasonlítási alapul elmondható, hogy Kolozsvár és Várad is három-három sokadalommal szerepel,⁴⁷ és messze kiemelkedik a mezőnyből Debrecen évi hat vásárával.⁴⁸

Mintogy Kolozsvár esetében 1558-tól kezdődően négy,⁴⁹ Várad esetében pedig a középkor folyamán 12 országos vásárról⁵⁰ van tudomásunk nem zárható ki, hogy egy-egy település ennél több vásárral is rendelkezett, azonban a vásárok középkori és kora újkori időpontjainak összehasonlítása arra enged következtetni,⁵¹ hogy a kalendáriumban szereplő információk pontosak, még akkor is, ha nem sorolnak fel minden egyes vásárt.

A város határ- és ingatlanhasználatáról elmondható, hogy a mezővárosi polgárok 1556 előtt Gyulafehérvár határában fekvő erdőiken és legelőiken kívül más ingatlanokat is közösen használtak: ismeretes, hogy Szapolyai János királytól kaptak egy malmot.⁵² Az egyházi javak világi kézbe kerülése során saját gondozásukba vehették az egykori káptalani iskolát és az Upori

³⁹ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól.* = Szabó István emlékkönyv. Szerk. Rác István, közreműk. Kovács Ágnes. Debrecen 1998. 138, 145, 150.

⁴⁰ RMK I. 93. 19^v.

⁴¹ RMK I. 93. 7^v.

⁴² Vásárbíró személyére viszonylag késői időpontból, 1596-ból való az első adatunk. ErdKápJkv. VIII. 1. 954. sz.

⁴³ 1614. január 3. és 5. előtt a gyulafehérváriak supplicatiója Bethlen Gábor fejedelemhez. „Az vásárbiroságh fejedelem hon nem léteben mind kin s mind penigh beleöl a várason, az váras dispositioja alatt volt, kit a réghi usus ellen a mostani udvarbiro megh kérvén Nagyságodtól magának akaria usurpálni. Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak ezenis alázatosan keoniergünk, réghi zokásunkban megh tartván, paranchiollion megh udvarbiro uramnak abbanis bennunket ne háborgasson, holott nagyságodnak talám igi eo kegyelme eleiben nem atta.” (E bekezdés mellett más írással: „Az udvarbironak ninchy mivel élni.”) Batthyaneum LXXI. d. 52. sz. A fejedelem válasza a supplicatióra 1614 január 3. és 5-én. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi királyi könyvek.* Dvd, szerk. Gyulai Éva. Bp. 2005. (a továbbiakban Erdélyi királyi könyvek Dvd) 10. kötet 65–66, 67–69.

⁴⁴ RMK I. 93. 11^v, 15^v, 21^v.

⁴⁵ RMK I. 93. 19^v, 25^v.

⁴⁶ RMK I. 93. 17^v.

⁴⁷ RMK I. 93. 3^v, 7^v, 11^v, 21^v, 23^v.

⁴⁸ RMK I. 93. 5^v, 9^v, 13^v, 17^v, 21^v, 23^v.

⁴⁹ *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.* Összegejtötte és szerkesztette Jakab Elek. II. Bp. 1888. 34–35.

⁵⁰ Lakatos: Hivatali írásbeliség. Adattár 252. Idézi Szende Katalin: „*Civitas opulentissima Variadensis*”. *Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon.* = *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban.* Tanulmányok Biharország történetéről 1. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad, 2014. 122.

⁵¹ Középkori évi vásár továbbélésére példa Várad vízkeresztre (január 6.), pünkösdre és Szent Ferenc napjára (október 4.) eső sokadalma, Zilah Margit-napi (július 13.) vására vagy Kolozsvár Iudica vasárnap és Imre herceg napján (november 5.) tartott vására. Weisz: Vásárok. 139–140, 148, 164. RMK I. 93. 3^v, 7^v, 11^v, 15^v, 21^v, 23^v.

⁵² Erdélyi királyi könyvek Dvd. 10. kötet 68–69.

István püspök által alapított Szent Lélek ispotályt, amelyhez a 16. század elején egy fürdő és egy mészárszék is tartozott.⁵³ Mindkettő a falakon belül, a várnegyedben volt. Sorsukról János Zsigmond végrendeletéből értesülünk, a fejedelem ugyanis a gyulafehérvári iskola építésére és tanulóinak szükségére 1500 forintot, az ispotályra (Xenodochium) pedig 500 forintot hagyott.⁵⁴ Mindkét összeget a város vezetése vette át a testamentumos uraktól 1571. június 22-én.⁵⁵

Nem ismeretes, hogy az egyházi javak kincstárhoz csatolása következtében vagy előtte nőtt-e valamelyest a város határa, amely miatt a 15. század végén véres konfliktusok robbantak ki a káptalan tagjai és a mezőváros lakói között. Annyi bizonyos, hogy az Ompoly és a Maros torkolatánál fekvő vitatott terület, amelynek tulajdonába a káptalan 1461-ben visszaiktatták,⁵⁶ a 16. század végén a város tulajdonában volt. Itt ebben az időszakban kölessel, rozssal, búzával bevetett nyílföldek és kaszálók voltak.⁵⁷ A város határa azonban továbbra is szűknek bizonyult, hiszen a 17. század elején a városlakók azt panaszolták, hogy a városban megtelepedő nemeség megadományozása folytán a határ egyre csak fogy.⁵⁸

A város egyházi kiváltságairól szólva már több ízben hangsúlyoztuk, hogy Gyulafehérvárnak 1556-ig nem volt szabad plébánosválasztási joga.⁵⁹ Jóllehet számos jel utal arra, hogy a város lakossága, és a káptalan tagjai is fogékonyak voltak a protestantizmus eszméire,⁶⁰ nem tartjuk valószínűnek, hogy a városlakók Izabella királynétól vagy később János Zsigmondtól megkapták volna ezt az alapvető egyházi kiváltságot. Ismerve a fejedelem és környezete hitvitáktól pezsgő, eleven szellemi életét, amelynek vezéralakja a hitújításra nyitott Giorgio Biandrata volt,⁶¹ valószínűnek tartjuk, hogy a város lakói a fejedelem vallását követték, és a város plébánosát is az uralkodó nevezte ki. A protestáns eszmék térnyerésére utal a lakosok igen heves reakciója 1565-ben, amikor Giovanandrea Gromo tudósítása szerint a protestánsok kiűzték a katolikus papokat a székesegyházból, az ott található oltárokat, szobrokat és képeket összetörték.⁶²

⁵³ Az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében (a továbbiakban Batthyaneum) IV. d. 3. sz.

⁵⁴ Heckenast Gusztáv: *János Zsigmond végrendelete*. Keresztény Magvető (111) 2005. 4. sz. 324–325.

⁵⁵ MNL OL. F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 61.

⁵⁶ DL 28852.

⁵⁷ GyfVJkv. 13.

⁵⁸ 1614. január 3. előtt írják a gyulafehérvári Bethlen Gábor fejedelemnek: „Annakfelette Feiervár azeleot ieovevén zegéni emberbeol épülvén egi nemes embernél teob Feier Várat nem lévén, azután keztek volt nemesülni. Ezt a városi ember ezében vévén, a város feöldéteöl interdicálták a nemes embert, minthogy anélkül is a határ igen zwk, most pedig a nemes ember maid teob kezdet lenni a vársi rendnél, és a feoldeket, minthogy ereosbek, magoknak akariak usurpalni. Nagyságodnak ezenis kegyelmes urunk alázatosan keonieorgünk, Nagyságod kegyelmesen gondunkat viselvén, az határt hadgia kezünkben, holott kiczin ereönk zerint mi viselliük az nagyságod zolgálatiát, nem a nemességh. Az mint a teob feyedelmek is abban mynkeot a nemességh ellen megholtalmaztanak.” (E bekezdés mellett más írással: Concessus) Batthyaneum LXXI. d. 52. sz.

⁵⁹ Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár a középkor végén*. Erdélyi Múzeum (LXXVII) 2015. 1. sz. (a továbbiakban Gálfi: Gyulafehérvár) 35; Gálfi: A gyulafehérvári Lipppa fertály.

⁶⁰ A káptalan tagjai közül közismert Csáki Mihály későbbi kancellár és Kálmáncsehi Sánta Márton protestáns eszmékhez való igen pozitív viszonyulása, de ide sorolható Mosdósi Ambrus egykori ózdi főesperes-kanonok is. Horn Ildikó: *Politikusportrék János Zsigmond udvarából. Mihályi Csáky Mihály*. In: *Tündérszág útvesztői*. Bp., 2005. 32–32. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 283. Kvár, 2015. (A továbbiakban Gálfi: Levélkeresők) 48–52.

⁶¹ A gyulafehérvári udvar szellemi pezsgésére lásd Jakó Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdaja*. = *Uő: Társadalom, egyház, művelődés*. Bp. 1997. 241–260.

⁶² Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. (a továbbiakban Entz: A gyulafehérvári székesegyház) 131–132, 205.

A várnegyed szekularizációjáról külön kell szólnunk. A középkor végén a várban koncentráldott a város területén lakó egyházi társadalom legnagyobb része. A várnegyed egyik része a püspök, másik része, az úgynevezett káptalani városrész pedig a káptalan tulajdonát képezte. A várfalakon belül álltak a kanonokok és az oltárosok házai, továbbá a káptalani iskolán és az ispotályon kívül a domonkos és ágostonos kolostor és maga a székesegyház. A város legértékesebb része tehát a falakon belül feküdt.⁶³

E városrész esetében több éven keresztül húzódó szekularizációs folyamatról kell beszélnünk. Az Izabella királynénak hűséget esküvő és egykor az egyház kötelékében tevékenykedő klerikus réteg tagjait a királyné, és később János Zsigmond is életük végéig meghagyta javadalmaik birtokában (vagy azok egy részében), de az Erdély elhagyására kényszerülő kanonokok meg az alsó papság javait eladományozták híveiknek. Az Erdélyből vagy legalább Gyulafehérvárról eltávoztak sorába tartozik Báthai Máté tordai főesperes-kanonok és Szengyeli Ferenc kükküllői főesperes-kanonok, erdélyi vikárius, akikről 1556 szeptembere után egyetlen adatunk sincs.⁶⁴ Ugyanez elmondható a Máté apostolnak és a Szent Lőrincnek szentelt oltárok igazgatóiról, akiknek a későbbiekben üresen álló és így eladományozott háziról szólnak a források.⁶⁵

A már említett Szengyeli Ferenc, megbocsáthatatlan bünt követhetett el azzal, hogy minden jel szerint a királyné távozása után kihantoltatta és eltávolította a székesegyházban eltemetett Battyáni Orbán holttestét.⁶⁶ Szengyeli tette a protestáns eszmék térnyerése szempontjából is beszédes, hiszen bizonyára példát akart statuálni a nem mindennapi cselekedettel, ugyanakkor Izabella királyné visszatérte után emiatt távozni kényszerült a városból. Házát, amely a kükküllői főesperesség rezidenciája volt, a későbbiekben János Zsigmond udvarbírója, Szabadkai Kis Ambrus és családja kapta meg.⁶⁷ Az adományozás időpontja ismeretlen, tény, hogy a Török Bálintot, majd ura rabságba esése után Pemfflinger Katalint szolgáló köznemesi származású Kis Ambrus úrnője halála után Erdélyben telepedett le.⁶⁸ 1555-ben Bornemissza Pál püspök szolgálatában találjuk,⁶⁹ de 1556-ban bizonyára Izabella királynénak esküdtött hűséget, és 1568-ban gyulafehérvári udvarbíróként Erdélyben halt meg.⁷⁰

Az országot elhagyni kényszerülő káptalan tagjainak javai az 1556-ban hozott rendelkezések alapján azonnal a kincstár birtokába kerültek, és a királyné vagy fia, amint már láthattuk, a későbbiekben híveinek adományozta. Ily módon a várnegyed 1556-ig nagyrészt a klérushoz tartozó lakossága lassanként kicserélődött az udvarban forgó nemesi réteg előkelő tagjaival.

⁶³ A várnegyed középkor végi egyházi társadalmára lásd Gálfi: Gyulafehérvár. 35–41.

⁶⁴ Báthai Máté tordai főesperes-kanonokként utoljára Szengyeli Ferenc kükküllői főesperes-kanonok és erdélyi egyházmegyei vicarius 1556. szeptember 25-én kelt idézőlevelében bukkan fel. *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. (Erdélyi Történelmi Adatok. V. 2.) Kvár, 1945. 12.

⁶⁵ MNL OL A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F 17. Cista comitatum (a továbbiakban F 17.) Comit. Alb. K. 18. és F 3. D. 32.

⁶⁶ Mihalik Béla Vilmos: *A kanonok két leánya? Adalékok Szengyeli Ferenc családjának történetéhez*. Turul LXXXVI(2013). 4. 154; Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*. 192–193.

⁶⁷ Kovács András: *Gyulafehérvár; az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. = *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. 251. (111. jegyz.)

⁶⁸ A Szabadkai Kis családról lásd Besenyei József: *Enyingi Török Bálint*. Bp. 1994. XXX. 30, 279, 281, 283, 289, 313. sz.

⁶⁹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 2. Fasc. 3. Nr. 38.

⁷⁰ Kv.NLt. Törzsgyűjtemény. 57 sz.

Megjegyzendő azonban, hogy Izabella királyné regnálása idején a szekularizált egyházi javakból igen kevés képezte donáció tárgyát, vagy csak kevésről van tudomásunk. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy a királyné uralkodásának utolsó szakaszában (1556–1559) vezetett királyi könyvébe egy év leforgása alatt csupán 62 lapot megtöltő oklevelet vezettek be.⁷¹ Az Izabella által eladományozott gyulafehérvári ingatlanok közül egyről sem tudunk, csupán közvetve értesülünk János Zsigmondnak egy 1561-ben született okleveléből arról, hogy már anyja is adományozott ilyen jószágokat. Ekkor a választott király oly módon adományozta orvosának élethosszigan a katedrális Máté apostol oltárához tartozó, kőből épült házat, hogy tartozékairól kijelentette, miszerint csupán azok illetik a kedvezményezettet, amelyeket ő vagy anyja eddig nem adományozott el.⁷²

Az adományok még János Zsigmond uralma elején is igen óvatosan, és mint a fenti oklevélből is látszik, élethosszigan történtek. Ez érvényes Mosdósi Ambrus egykori dékánkanonok és ózdi főesperes, egyben a Szent Kereszt-oltár rektora gyulafehérvári házára is. Nem tudjuk, hogy a királynétől vagy fiától kapta-e adományként, amely csupán törvényesítette folyamatos birtoklását, annyi azonban bizonyos, hogy csak élete végéig birtokolhatta, és halála után a ház (1570-ben) Hagymási Kristóf huszti várkapitány és Máramaros vármegye főispánjának birtokába került.⁷³

A Szent Magdolna-oltár javai ugyancsak rectorának,⁷⁴ a későbbiekben hiteleshelyi levélkeresőként és gyulafehérvári udvarbíróként is munkálkodó Szentmihályi Lőrincnek⁷⁵ a birtokában maradtak. 1568-ban János Zsigmond neki adományozta a Magdolna-oltár igazgatóságához tartozó házat, amely a szekularizációval háramlott a fejedelmi kincstárra, továbbá két szőlőt a Gyulafehérvár határában fekvő Csatárimálon, egy kétkerekű malmot Felenyeden, továbbá a Sebes folyóra épített malom egyharmadát Lámkeréken, amelyek ugyancsak a Szent Magdolna-oltár javait képezték.⁷⁶ E birtokokat Szentmihályi az oltár igazgatójaként azelőtt is folyamatosan birtokolta, az adomány, mondhatni, csupán törvényesíthette birtoklását.

Az eladományozott kanonok- és oltáros házak sorsára jutott néhai Gárdonyi Ferenc dékánkanonok⁷⁷ lakhelye csakúgy, mint a Szent András-oltár háza. Gárdonyi kőháza előbb Horváth Simon⁷⁸ gyulafehérvári várnagy tulajdonába, majd tőle adásvétel útján Székesfehérvári András deák⁷⁹ birtokába került.⁸⁰ János Zsigmond fejedelem 1571 elején adta jóváhagyását a jogügyletnek, továbbá Székesfehérvári Andrásnak és családjának adományozta a házban és tartozékában rejlő királyi jogát a ház kiváltságaival és szabadságaival együtt, amelyekkel már azelőtt

⁷¹ Fejér Tamás: *Az erdélyi fejedelmi kancellária regisztrumvezetési gyakorlata a 16. században*. Levéltári Közlemények. LXXXV(2014). 5, 19.

⁷² MNL OL F 17. Comit. Alb. K. 18.

⁷³ Kv.NLt. Gyulay-Kuún cs lt. nr. 216; MNL OL F 3. D. 9.

⁷⁴ A Szent Magdolna-oltár rectoraként említi egy 1563-ban kelt oklevél. MNL OL F 3. L. 20.

⁷⁵ Személyére lásd Gálfi: *Levélkeresők*. 55.

⁷⁶ ErdKirKv. VII. 1. 57–58. sz.

⁷⁷ 1517–1520 között volt az erdélyi káptalan dékánkanonoka. Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején*. Fons XVIII(2011). 1. sz. 19.

⁷⁸ Horváth Simon a gyulafehérvári vár alvárnagya (1561–1568) és várnagya (1568–1569). MNL OL F 17. Comit Alb. K. 18; ErdKirKv. VII. 1. 58, 219. sz.

⁷⁹ Székesfehérvári András nagyobb kancelláriai írnok (1565–1570), kincstári számvevő (1575–1576). MNL OL. F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5, Nr. 33; Centuriae H. 40; ErdKápJkv. VIII. 1. 568.

⁸⁰ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 33.

rendelkezett, és amelyeket mind egyházi, mind világi birtokosai egyaránt élveztek.⁸¹ A már említett Szent András-oltár házában az oltár rectoraként a 16. század elején Megyericsei János kolozsi főesperes kanonok és a római feliratok tudós gyűjtője lakott.⁸² János Zsigmond 1568-ban Báthory Kristófnak adományozta, immár nem élethossziglan, hanem örökjogon, a hozzá tartozó két szőlővel együtt.⁸³

A donációk között arra is találunk példát, hogy az időközben elhalálozott kanonokok jószágait, amelyek visszaszálltak a kincstár birtokába, Izabella királyné a káptalan kötelékében működő hiteleshely egykori alkalmazottjának adományozta. Az igen hosszú életű Végedi Imre tordai főesperes, valamint unokaöccsei Baghky Ferenc és az ugyancsak erdélyi kanonok Baghky Ambrus magyargáldi részirtokait a királyné 1557. március 29-én hűséges szolgálatai jutalmául Radicsics János káptalani jegyzőnek adományozta.⁸⁴ Végedi Imre kanonokról tudjuk, hogy a várnegyedben két házzal is rendelkezett, ezek közül az egyiket ő maga építette,⁸⁵ a másikat az udvarbíróház házaként emlegették a későbbiekben,⁸⁶ bizonyára azért, mert Végedi Várdai Ferenc püspök udvarbírája is volt.⁸⁷

A kanonok és oltáros javadalmakat képező, várnegyedben álló házakat, amelyekhez a külvárosban allodiális ház, kert, malom, bizonyos számú jobbágy, továbbá a város szőlőhegyein szőlő is tartozott,⁸⁸ az uralkodók többnyire tartozékaikkal együtt adományozták, amint az a Szent Magdolna-oltár javainak donációja esetében is történt, de sokszor és főként az idő múlásával csupán azok egy-egy részét adták a kedvezményezetteknek. Nováki, másként Presbiter György, aki 1562–1564 között szamosújvári udvarbíró volt,⁸⁹ de neve alapján a szekularizáció előtt felszentelt pap és talán oltárigazgató lehetett, 1567-ben házzal rendelkezett a gyulafehérvári várnegyedben, amelynek szomszédságában az a puszta ház állott, amely egykor a Szent Lőrinc-oltár tulajdonában volt.⁹⁰ 1575-ben azonban arról értesülünk, hogy birtokolt Kisfaludon egy gabonaőrítő malmot az Ompoly folyón, amely azelőtt a már említett Lőrinc-oltár jószágá volt.⁹¹

A székvárosban és szerte Erdélyben szekularizált egyházi jószágokkal kapcsolatban a donációk a legtöbb esetben elmondják, hogy a szóban forgó javak az uralkodó bejövetelekor

⁸¹ A ház egykori egyházi tulajdonosára utal az oklevélben használt formula, amelynek értelmében az ingatlant a kedvezményezetteknek adományozta *simul cum ea libertate perpetuae immunitatis, atque nobilitatis prerogativa, quibus ipsa domus et eius pertinentiae ab antiquo iam per ecclesiasticas, quam secularis personas tentae et possessae fuissent*. MNL OL F 3. D. 26.

⁸² Kovács András: *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújvári helyrajzához*. = Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. 1593. *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum*. Szerk. Balázs Mihály, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint. 33.) Szeged. 1992. 28–29.

⁸³ MNL OL F 3. D. 29.

⁸⁴ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 3. Fasc. 1. Nro 31.

⁸⁵ Batthyaneum V. d. 33. sz.

⁸⁶ ErdKírkv. VII. 1. 87. sz.

⁸⁷ Vekov Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete*. = *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kvár 2003. 604–622.

⁸⁸ Kv.NLt. Béldi cs lt. nr. 89–128. nr. 101.

⁸⁹ *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570*. II von Albert Berger, hrsg. Ernst Wagner, Böhlau Verlag, Köln–Wien 1986. 2706, 2853, 2947. sz.

⁹⁰ MNL OL F 3. D. 32.

⁹¹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 1. Fasc. 2. Nr. 30.

az országlakók által hozott döntés alapján illetik meg a kincstárat,⁹² és sok esetben egészen pontosan az 1556-ban tartott kolozsvári országgyűlési végzésre hivatkoznak.⁹³ Az első ilyen jellegű hivatkozásról 1561-ből van adatunk, és a távoli Máramaros vármegyei Huszt mezővárosból származik, ahol a mezővárosi plébános eltartását szolgáló javakkal való visszaélés okán fordultak a választott királyhoz.⁹⁴

Gyulafehérvár János Zsigmond halála után Báthory István döntése következtében maradt fejedelmi székváros,⁹⁵ így módon a város bizonyára Báthory Istvánnak köszönhetően,⁹⁶ és talán növekvő lakossága miatt a vezetés szintjén is tükröződő rangemelést kapott: a 16. század utolsó harmadában a városigazgatást már főbíró, 12 esküdt polgár és 40 külső tanácstag képviselte.⁹⁷ Az erdélyi fejedelmek székvárosának születése azonban lényegében Izabella királyné személyéhez és az egyházi javak szekularizációjához köthető.

The Secularization of Ecclesiastical Properties and the Birth of the Princely Residence in Transylvania

Keywords: Gyulafehérvár (Alba Iulia), market-town, princely residence, queen Izabella

The study examines the influence of the secularization of ecclesiastical properties (1556) on the development of the market-town Gyulafehérvár (Alba Iulia). Before the secularization Gyulafehérvár was the episcopal residence of the Bishop of Transylvania, and the market-town's landlords were partly the Bishops and on the other hand the Chapter of Transylvania. After 1556 Gyulafehérvár was owned by the treasury of the king and later of the princes, and the market-town became the princely residence. The study offers a detailed description of the market-town's development until 1571, it focuses on the changes which took place in the life of the town, such as the settlement of the refugees from Lippa (Lipova), the urban government, the process of secularization in the case of belongings of the Transylvanian Chapter.

⁹² MNL OL F 3. D. 26., D.29. és D. 30; ErdKirKv. VII. 1. 255. sz.

⁹³ ErdKirKv. VII. 1. 138 sz.; VII. 2. 24, 72. sz.; ErdKÁPjKv. VIII. 663. sz.

⁹⁴ MNL OL F 3. F. 54.

⁹⁵ Ismeretes, hogy János Zsigmond egy új székváros kialakítását tervezte Szászsebesen. Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Erdélyi könyvesházak I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1. Szerk. Keserű Bálint. Szeged 1991. 6.

⁹⁶ A városigazgatás átszervezésének időpontját még nem tudjuk pontosan, a kérdés további kutatást igényel.

⁹⁷ GyfVjKv. 7.